

Петар Ђ. Стојановић

НЕКИ ПРОБЛЕМИ ПОЛОЖАЈА И УЛОГЕ ЦРКВЕ И ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

(Осврти на стање у XVIII, XIX и на почетку XX вијека)

Научно објашњење друштвено-економских прилика у Црној Гори изискује свестраније проучавање улоге цркве и црквене организације. Ова чињеница је од значаја и за потпуније схватање маглашене савремене атеистичке оријентације Црногораца. Међутим, о том питању је до сада недовољно, и то најчешће површно и фрагментарно писано, премда је прибрана прилична фактографска грађа.¹ Поједини писци, па и сам кодификатор црногорског имовинског права В. Богишић, неоправдано су потцијенили утицај цркве и канонског права на свеукупни друштвени и правни живот Црне Горе.² Занемарен је један од важних чинилаца који је одређујуће утицао на друштвено-правне установе, што је имало за посљедицу поједностављену представу о тим установама.

Заостала црногорска средина и спори, готово стагнантни друштвено-економски развитак рађали су примитивне и „недозреле“ установе, које су међусобно повезане до те мјере да се једва може говорити о једној а да се не спомену друге.³ Повезани су и међусобно се прожимају право, религија, морал, фолклор. Неиздиференцирано црногорско друштво стварало је неиздиференциране друштвене и друштвено-правне установе које се, дејством конзрватизма друштвене свијести, одржавају и онда када је њихова основица превазиђена. Као облик те свијести, и религија Црногораца јавља се у грубом, примитивном и „недо-

¹ У својој студији: *Положај и улога цркве у Црној Гори (1852—1878)*, Н. Ражнатовић доноси и систематски излаже веома занимљив изворни материјал (Историјски записи 4/1961, 581—621).

² В. Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, Београд 1967, 42.

³ В. Богишић, *Славизирани Цигани у Црној Гори* (Архив Историјског института Титоград (у даљем тексту: АИИ), Исписи из Богишићевог архива у Цавтату (даље: БАЦ), ф. 242).

зрелом“ облику. Коријене њеног одржавања треба тражити у условима живота у Црној Гори, послије слома српске средњо-вјековне државе, када је српски елеменат, повлачећи се у голи, непроходни крш, пред турском инвазијом, заокупљен својим незнањем, немоћан и дезоријентисан пред природом чија је власт готово свеобухватна, одговор на битна питања своје egzистенције тражио у религији.⁴ Регенерисано „племе“ и повратак на старе облике живота, послије пропасти феудалне Зете, условили су и одговарајући ниво религиозних знања.

Религиозне представе Црногораца не јављају се, стога, у својем „чистом“ облику. Оне су под утицајем „племенских“ веза и обичаја који се упорније одржавају. Код снажнијег „племенског“ устројства вјероисповијест има малу улогу; племенске установе и племенски обичаји јачи су од религија којима племенници припадају.⁵ У свијести племенског човјека култ предака, обичај и племенска солидарност имају више упоришта од хришћанског бога. И обратно, слабљењем племена и стварањем услова за настанак државе значај вјероисповијести је више наглашен. Облици религиозне свијести црногорских племена испуњени су не само „племенском“ садржином већ и озбиљним траговима традиције цркве у српској средњовјековној држави (култ светих краљева и династа) по основу које црногорски митрополити једнако истичу легитимност своје власти, пренијете им од Црнојевића као сљедбеника немањихке државно-правне традиције.⁶ Ова традиција била је морални основ у ослободилачкој борби против Турске.

За вријеме „преддржавног“ стања црква је била једна од најважнијих сила која је повезивала црногорско друштво. У друштву разједаном племенским сепаратизмом религиозне санкције (пријетња проклетством казнама на „оном“ свијету) одржавале су неки ред. Црква је онда најмоћнија, најсинтетичнија организација. У условима „племена“, она је поред политичке и религиозне вршила просвјетну, каритативну и, као за прилике онога доба најмоћнији посједник, економску функцију. Њена дјелатност у области друштвене свијести је свеобухватна. Друштвене установе („правне“, моралне, етичке), иако су испуњене „племенском“ садржином, носе грубо религиозно рухо. У оквиру цркве је извор и утока свих, истина примитивних, облика зна-

⁴ Вјера у предестинацију људске egzистенције, у „судбину“, пратила је сваки поступак. Све што се деси неминовно је, јер је тако „Бог хтио“. (В. Богшић *Зборник правних обичаја у Јужних Словена*, Загреб, 1874, 92).

⁵ В. Недељковић, *Кануни Леке Дукађина*, *Анали Правног факултета у Београду*, окт.—дец. 1956, 440, 442.

⁶ Колико је тенденција за настављањем средњовјековне државности била жива, колико је потхрањивана од стране црногорских владика види се из Његошевог писма патријарху Рајачићу у Карловце од 12. септембра 1832. године, којим истиче да је Цетињска митрополија „удова“ и моли карловачког патријарха, као сљедбеника пећких патријарха, да му запони неког попа (П. П. Његош *Писма I*, Београд 1951, 159^а).

ња; све до коначног учвршћивања државне организације, средином XIX вијека, попови држе монопол васпитања. Повезаност обичаја и религије, придавање божанског поријекла нормама обичајног права подржавало је њихову непромјенљивост и чинило их конзервативном силом. Црква је носилац и слѣдбеник државно-правне традиције Зете.

Црква је стога имала морални, политички и економски основ да буде носилац државно-правних тенденција и организатор ослободилачке борбе Црногораца против Турске. Први органи јавне власти у процесу стварања националне државе крајем XVIII и на почетку XIX вијека настали су под идеолошким рухом цетињске митрополије. Крајњи извор своје власти ови органи виде у божанском праву којим се консакрира непосредно народно право. Први законодавни акт црногорске државе Општи законик црногорски и брдски од 1798. са допунама од 1803. године доноси се: „Во имја Господа Спаса Нашего Исуса Христа“, уз призивање: „. Господа Бога вседржитеља у помоћ нашу.“ (чл. 1 Стеге). Изабрани суци „. ваља да се спомену, што они гласом народа по вољи Божијеј за судце и управитеље постављени јесу. .“ (чл. 22 Законика). И сам творца црногорске државе владика Петар иступао је „. по сили закона црковнијех, властију ми од Бога даноју.“⁷ И Његош је по божјој милости „. православни епископ, и владика Црногорски и Брдски“.⁸ Свијест племенског човјека која је продукт старих обичаја о племенској „једнакости“ лакше се приклањала ауторитету божанске воље него непосредној власти својих савременика и доскорашњих „племеника“ чију власт божанска воља посредно утврђује. Стога су казне у Законику архаичне, неодређене, најтежи преступи запријеђени су санкцијама религиозног карактера — анатемом и проклетством (члан 1 Законика). Иза ових санкција назиру се, међутим, интереси органа државне власти у фази њиховог настајања, када ови органи нијесу били довољно јаки да би организованим и ефикасним апаратом принуде обезбиједили интерес државотворних снага. Стање је битно другачије код Даниловог законика од 1855. године. Овај законик изразио је превагу приватно-својинских односа и одлучну побједу државне организације која сада располаже чврсто организованим апаратом принуде. Казне су у њему „осавременење“, одређене и конкретне. Недостају санкције религиозног карактера. Законик је напустио религиозно рухо и, умјесто божанске воље, као извор и утоку врховне власти декларисао вољу књаза — владоца који је „У југласију са главарима и старјешинама од све Црне Горе и Брда. .“ Чим су однијеле коначну побједу и осамосталиле се, снаге заинтересоване за државу извршиле су подјелу свјетовне

Петар I, *Посланице*, Цетиње 1935, 45.

⁸ П. П. Његош, *Писма II*, Београд 1951, 433.

и духовне власти, напустиле теократски облик владавине и наступиле веома радикално чак и против цркве и обичаја.⁹

Црногорска црква идентификовала је свој интерес са интересима ослободилачке борбе против Турске. Вјероисповијест је изједначена са националношћу, Борба за национално ослобођење примила је вјерски изглед („...за крст часни и слободу златну“). Сукоб са противником, такође заодјенутим у вјерско рухо ислама, вођен је у име основних начела цркве. Црква је у ред врховних престапа истакла издајство земље и за њега запријетила најтежом религиозном казном — проклетством и анатемом (чл. 1 Петровог Законика). Мјерило вриједности свештених лица је војна вјештина и јунаштво у борби против Турака, а не побожност и наклоност ка вршењу црквених обреда. Служба турском непријатељу најтежи је злочин који се казни одлучењем од цркве и забраном вршења вјерских обреда како почињемо злочина тако и његовој домаћој чељади.¹⁰

•

На чело цркве у Црној Гори стајала је Цетињска митрополија. Она је, све до 1776. године, када је Пећка патријаршија укинута и Српска црква подвргнута Васељенској патријаршији у Цариграду, признавала власт пећких патријарха.¹¹ Од тада је Цетињска митрополија аутокефална (самостална). Она је једина епархија Пећке патријаршије у којој није установљена власт Грка-фанариота.¹² Послије укидања Пећке патријаршије цетињски владике нијесу више допуштали мијешање са стране у своје унутрашње црквене послове. Аутокефалност црногорске цркве признала је прећутно и Цариградска патријаршија.¹³ Ипак, црногорска црква није се дистанцирала од организација правосла-

⁹ Извјештавајући о приликама у доба књаза Данила, Вук Поповић пише из Котора да Црногорци „...већ не смију славити ни крсна имена, ни кад ко умре чинити трпезе, ни крвна кола, ни за мртвима жене стрићи косу и гребати образе. И тако веле да их је (књаз Данило — П. С.) стегао и уплашио сад да не смију ни св. Петра спомињати, ни с њим се више клети!“ (В. Поповић *Которска писма*, Београд, 1964, 124).

¹⁰ Петар I, *Посланице*, 1935, 71.

¹¹ Ово и поред тога што су пећки патријарси, вјероватно под притиском Турака, понекад забрањивали хришћанима из пограничних крајева да се орбаћају црногорском владци Данилу (писмо пећког патријарха Шакабенте подгоричким хришћанима од 7. 12. 1796. године, Записи, 1/1939, 37). Занимљиво је да су се Црногорци обраћали пећком патријарху да им суди у имовинским стварима. Тако је пећки патријарх Атанасије у њего 1748. године, приликом боравка у Црној Гори, потврдио сентенцију — пресуду — у спору око баштине и метеха Јасиковица међу Цуцама и Ђеклићима (*Црногорске исправе XVI—XIX вијека* Цетиње 1964, бр. 55).

¹² Љ. Дурковић-Јакшић, *Удео Цетињске митрополије у борби за успостављање редовног стања у Српској православној цркви* (в. Српска православна црква 1219—1969, Београд 1969, 241).

¹³ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 139.

вне цркве у турским крајевима, већ је, напротив, изражавала претензије да као једина независна и слободна национална епархија иступа у заштиту других поробљених дјелова Пећке патријаршије¹⁴ и да одржава духовну везу са њима. Као обједињавајућа снага у борби против Турске,¹⁵ она је потхрањивала традицију Пећке патријаршије. До владике Рада црногорски митрополити су хиротонисани од сљедбеника пећких патријарха,¹⁶ а од онда у Русији.

Цетињски митрополити су титуларно митрополити црногорски, скендеријски и приморски. Њихова духовна власт има шири домет од политичке власти. По грамати патријарха Арсенија Црнојевића, упућеној владици Данилу, духовна власт Цетињске митрополије обухвата: Црну Гору, Грбаљ, Паштровиће, Кртоле, Луштицу, градове: Бар, Скадар, Улцињ, Подгорицу, Жабљак, као и Зету, Куче, Васојевиће, Братоножиће, Пшере и Бјелопавлиће „...са свима варошима, селима и нуријама...“¹⁷ Бока је до 1809. године, када је у духовном погледу отцијепљена од Црне Горе и укључена у посебни епископат за Далмацију, била подложна у црквеним пословима Цетињској митрополији.¹⁸ У овим крајевима владике из Цетиња рукополагали су свештенике, вршили надзор и уопште обављали послове из више црквене надлежности.¹⁹ Њихова овлашћења била су некад и шира. Њихова активност обухватала је, на примјер, и сузбијање штетних обичаја око вјерских обреда, свадби, погребња, што је са-

¹⁴ У писму московском митрополиту Платону од 26. 2. 1776. године црногорски митрополит Сава у име самоковског, штипског, скопског новопазарског, нишког, ужичког, београдског, босанског и херцеговачког архијереја саопштава да је цариградски патријарх протјерао из српских епархија епископе Србе и довео Грке, па тражи помоћ да се поново подигне пријесто Српске цркве и да ова буде под Руским синодом. Захтјев митрополита Саве темељи се на чињеници да је Турска, послје рата 1768—1774. године, признала Русији право да иступа као покровитељ хришћана у Турској (Љ. Дурковић, н.д. 251, 252). Неки аутори, као Ђ. Вукићевић, сматрају да је Цетињска митрополија једина пружила успјешан отпор насиљу Грка у Пећкој патријаршији и тиме се легитимисала као њен једини наследник (Љ. Дурковић, н.д., 263).

¹⁵ У посланици Црногорцима и Брђанима од 16. фебруара 1822. године, владика Петар препоручује јеромонаха пећког манастира за милостињу која се купи за пећки манастир, односно „за српску цркву свега славено-српскога народа и мати свијех српскијех црковах у коју су патријари наши појали и коју су цари наши оградили...“ (*Посланице*, Цетиње 1935, 151).

¹⁶ *Записи*, Цетиње, октобар 1939, 215.

¹⁷ АИИ, Титоград, исписи из БАЦ (Вук — правитељство XVI — 38).

¹⁸ Исто.

¹⁹ Извјештавајући провидура Валерија Антелмија 28. октобра 1751. године да је дошао у каноничку визитацију Боке, владика Василије пише: „... како је стари обичај... потврђен декретом преведрога принципа на 1718 года... јеште от старих временах имамо писма от папе римскога од Лава Четвртога да Митрополит скендериски и приморски јест најстарији у Србији, и Босни и Волгарији... били су слободни бискупи от Цетиња визите чинити, цркве и свештенике посвештавати...“ (Ј. Миловић, *Зборник исправа*... , Цетиње 1956, 224, 225, 349).

мо појачавало њихов утицај у тим крајевима.²⁰ Ипак, титула цетињских митрополита, уколико се односила на крајеве изван Црне Горе, није била свагда ефикасна. Колико ће та титула бити ефикасна зависило је од става тамошњих власти и држања пећких патријарха.²¹

Имајући у виду стање у Црној Гори у првој половини XIX вијека, М. Медаковић пише да у мањем мјесту и код мањег народа не може бити више цркава него што их има Црна Гора.²² Изградња и обнова цркава била је интензивна током читавог XIX вијека, а појачана је у другој половини тога вијека, за доба владавине књаза Николе. У времену од 1860. до 1910. године на подручју Црне Горе изграђени су 163 цркве и 2 манастира, а обновљено је 112 цркава и 12 манастира.²³

Према В. Караџићу, у Црној Гори четрдесетих година прошлога вијека било је 200 попова. „А нема никаква ограничења колико их може бити“.²⁴ У Црмници је, у то доба, сваки поп имао једва по 50 душа у парохији, док се у познијим деценијама XIX вијека тај број попео на 150—200 душа.²⁵ Забаченија Брда имају мање попова; на 500 кућа није било до 2 попа.²⁶ У неким селима, тврди Медаковић, има по толико свештеника да их не може допасти ред да служе у цркви, из једне куће их је 3—4.²⁷ За разлику од Црногораца, у сусједних Малисора цркве су ријетке и свештенство је малобројно,²⁸ чему је један од узрока компактније племенско-братственичко устројство код Арбанаса.

Свештенство је полуписмено и просто. Има их мало „...који разумију правило црковно.“²⁹ Образовање попова је на најнижем ступњу, црквени обреди су им готово непознати и нијесу

²⁰ У писму „делегата од Будве“ конта Зеновића, упућеном владици Петру 10/22. априла 1808. године, тражи се владичина интервенција у Будви против трпеза, приликом сахрана, које „ровинају“ народ. У писму се апелује на митрополита да утиче на парохијане у Будви: „... будући се то тиче Вашу архијерејску власт, него ли моју мирску...“ (Записи, јули 1940, 34).

²¹ И. Руварац, *Montenegrina*, С. Карловци 1898, 122, 125, 126.

Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад 1860, 32.

²³ *Педесет година на престољу Црне Горе, 1860—1910*, Цетиње, 105.

²⁴ В. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1853, 105.

²⁵ АИИ, Исписи из БАЦ, ф. 236 (црквени одношаји), 6.

²⁶ Исто.

²⁷ Медаковић, н.д., 35.

²⁸ А. Јовићевић, *Малесија*, Београд 1923, 85.

²⁹ Медаковић, н.д., 34.

склони ка њиховом вршењу.³⁰ „Требник“ је једина књига коју поп треба да има.³¹

Због мноштва попова бир и приходи од обреда су мали. Попови стога обрађују земљу, чувају стоку, тргују, држе крчме и уопште баве се занимањима других становника. Одијевају се подједнако и живе животом осталих Црногораца.³² Због ограничености прихода од бира долазило је до отимања попова о парохије, па је духовна власт у њихове распре морала једнако да интервенише.³³ Накнада свештенству — бир — задржала је, све до краја XIX вијека на природни облик.

Из редова попова регрутовани су главари (војводе, кнезови, сердари, војни чиновници).³⁴ Из Богишићеве анкете о правним обичајима, извршене седамдесетих година XIX вијека, види се да више од половине попова бивају десечари, стотинаши, капетани, командири, сердари и сенатори. Министар црногорске војске је поп (Илија Пламенац). Митрополит Висарион Љубиша био је уједно министар просвјете и црквених дјела краља Николе.³⁵ Преко поповства се лакше долазило до главарства, јер су попови били једини писмени људи, па је свака кућа давала за попити свога отреситијег члана.³⁶ Мушка басташност и степен залагања у борби против непријатеља мјерило је вриједности попова.³⁷ Они се у рату нијесу разликовали од осталих Црногораца.

Трка за богаћењем у процесу раслојавања црногорског друштва и стварања националне државе крајем XVIII и у првој половини XIX вијека која је захватила главарски слој није мимоишла свештенство, које је и само дио тога слоја. Попови су

³⁰ В. Лембл, *Извјештај о Црној Гори и Црногорцима* (Гласник Етн. музеја Цетиње, IV/1964, 203). Ни црногорски владике не иду често у цркву и нерадо служе. По ријечима Ровинског, владике из дома Петровић—Његош су били „... више политичари него митрополити, а у Петра II видимо већ чисто свјетовног господара у калуђерској мантији... Поставши калуђер нехотице (пише Ровински о Његошу — П. С.) он се никада није могао помирити са тим звањем и зато је вада и у сваком случају избјегавао мантију и службу божју у цркви...“ (*Ровински о Његошу*, Цетиње 1967, 12, 76).

³¹ В. Караџић, н.д., 104.

³² *Страници о Црној Гори и Црногорцима*, Записи, јули 1939, 349.

³³ Петар I, *Посланице*, 75; Земаљски музеј у Никшићу (даље: ЗМН), арх. Ј. Николића, ф. IV, год. 1875, № 21. Четрдесетих година прошлог вијека у Ђеклићима је било шест попова који су узимали на име бира по багаш (15 kg) жита годишње, или по фиорин и по од куће; за укуп домаћина плаћао се по цекин, а за осталу чељад, без разлике да ли је мушко или женско, талијер, тј. двоструко мање (АИИ, исписи из БАЦ, ф. 238 (разна писма), 19).

³⁴ АИИ, исписи из БАЦ, црквени одношаји XVI, 35/42, стр. 14.

³⁵ Р. Веселиновић, *Историја српске православне цркве*, Београд 1966, 167.

³⁶ АИИ, исписи из БАЦ, црквени одношаји XVI, 35/42, 5.

³⁷ Када је лорд Кларенс, четрдесетих година XIX вијека, питао владику Рада да ли у Црној Гори, сем њега, има још рукоположених свештеника, он је одговорио: „... 300, то су моји најбољи борци“ (Љ. Дурковић, *Енглези о Његошу и Црној Гори*, Титоград 1964, 116).

били носиоци и разних других злоупотреба. За новонастале органе државне власти сређивање стања у браку и породици уједно је значило завођење реда и безбједности у земљи.³⁸ Стога су у Петровом законуку кривична дјела против брака и породице сврстана у ред најтежих кривичних дјела и изједначена су са убиством. И црква се имала прилагодити захтјевима и потребама државотворних снага. За постизање тога циља биле су потребне веома оштре интервенције државних органа против попова као носилаца племенске „анархије“. У изворној грађи, нарочито оној из прве половине XIX вијека, доста је података о злоупотребама од стране свештенства. По цијену примања мита попови су подржавали двоженство, вјенчавали „...куме, сестре, снахе, бјегунице.“,³⁹ жене иза живих мужева.⁴⁰ Такво стање нашло је израз у законима и законским пројектима тога доба.⁴¹ Сама чињеница да су се, ионако оскудни, законски прописи несразмјерно много бавили сређивањем стања у цркви указује на актуелност престапа међу свештенством и значај који су државотворне снаге придавале томе питању. Такав закључак изводи се и из оштрине санкција, предвиђених у законима против попова преступника. У правилу члана 12 Петровог законика попу који „...вјенча чоeka с женом иза жива мужа, али с'дјевојком уграбљеном на силу, или сдругом коју закон недопуштаје вјенчати...“ запријеђено је лишењем чина свештенства и прогонством из земље — онда најтежом казном. Биће лишен свештенога чина и поп који не иде у цркву сваке недјеље, који цркву чисто не држи, правила цркве тачно не извршава и вјеру у народу не утврђује (чл. 66 Даниловог законика).

Ни послије преласка Црне Горе на свјетовни облик владавине у другој половини XIX вијека пороци међу свештенством

³⁸ Двоженство, бракови међу блиским сродницима, отмице жена и дјевојака, лака раскидљивост брачне везе, појаве које су уобичајене у доба „племена“, реметиле су општу сигурност, доводиле до крвопролића и потхрањивале крвну освету (П. Стојановић, *Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори*, Историјски записи број 1—2/1972, 8).

³⁹ Писмо јеромонаха Михаила од 21. фебруара 1828. године упућено владици Петру у вези с радом попа Љубодера из Влаовића (И. записи, Титоград, окт. 1937, 222).

⁴⁰ „И преко мојијех молба и заклетавих проклети и богохулни поп Гаврило... на проклето мито... вјенча туђу жену за Драгићевићем...“, пише владица Петар I Цеклињанима 17. јула 1825. године (*Посланице*, Цетиње 1935, 180). Поп Нико Доровић је одлучен од „свештеносудства“ јер је свога сина, поред живе законите жене, поново оженио (Петар I, *Посланице*, Цетиње 1935, 124).

⁴¹ „Познато е (да) је у Церну Гору и Брдима наш православни христијански закон тешко е упануо, да народ не иде у цркву... нити да се Богу моли... овоме су свему злу узрок попови.“, речено је у Законима отачаства од 1883. године који, премда су остали на нивоу законског пројекта, свједоче о конкретним потребама озог временa.

нијесу искоријењени.⁴² По своме држању поједини попови били су на злу гласу.⁴³ Њихова примарна брига је лична удобност и материјални интерес.⁴⁴ Манастирска братија развљачила је имовину манастира.⁴⁵ Религиозни утицај таквог свештенства на становништво морао је бити веома слаб.

Вук С. Караџић је запазио да Црногорци нијесу побожни.⁴⁶ Ту чињеницу уочили су и странци пишући о приликама у Црној Гори с краја XVIII и у првој половини XIX вијека.⁴⁷ Побожношћу се није одликовало ни свештенство, од нижег од највишег.⁴⁸ Вјерско учење надомјестиле су разне празновјерице. Земља је била пуна „самозванаца“ и лажних светињака⁴⁹ који су уносили смутњу у народ. Прогони, мучења и топљења вјештица још тридесетих година XIX вијека нијесу били ријетка појава.⁵⁰ Пророци и врачаре држали су монопол у медицини.⁵¹

⁴² Дана 1. фебруара 1883. године Велики суд у Цетињу пише администратору епархије захумске у Острогу Митрофану да је Добрица, кћер Милића Стојковића, вјенчана на Николу Павићевића у тринаестој години, с тим што су је прво „...опили и тако вјенчали...“ (Архив СР Црне Горе (у даљем тексту: АСРЦГ), Велики суд 1883, нар. 1—1009, № 250).

⁴³ О неким истакнутим свештеницима изречена је ни мало ласкава оцјена у Мемоарима краља Николе: поп Јоко Шпадијер „...од попа није имао ништа осим имена...“ а митрополит Никанор је „... прави расколник и беззаконик...“ и хтио је „...да има за метресу једну доста дијепу дјевојку...“ (*Мемоари краља Николе*, Записи, Цетиње, јули 1933, 377—338).

⁴⁴ Симо Матавуљ пише за митрополита Илариона Рогановића да је сувише понешен за земаљским уживањима, што му смета да буде добар црквени старјешина и прије времена га је „сурвало у гроб“ (С. Матавуљ, *Биљешке једног писца*, 117, наведено по: Н. Ражнатовић, *Положај и улога цркве у Црној Гори*, Историјски записи, Титоград 4/1961, стр. 592).

⁴⁵ Од силног манастирског блага које се разлисило на „...бијеле хатове“ и „лаке кароце“ корист су имали једино старјешине манастира и њихов род. Поклонници манастира треба да дођу „пуних шака“, а „црна браћа“ враћају посјету не да што донесу него да донесу, обично брава, руно, сир и друго, пише „Црногорац“ од 7. 8. 1871. године (Н. Ражнатовић, н.д., 613).

⁴⁶ Ту појаву Вук једнострано објашњава ратничком оријентацијом црногорског друштва. Причест сваком убици забрањен је за 20 година, каже он, а сваки Црногорац мора сваком приликом бити готов на убиство „...ако не намјерно а оно из одбране“ (*Црна Гора и Бока Которска*, Београд 1953, 107, 108).

⁴⁷ *Лемба о Црној Гори и Црногорцима*. Гласник Етнографског музеја, Цетиње IV/1964, 203. У извјештају емисара аустријске владе Паулића из Црне Горе од 10. VIII 1782. године каже се да су Црногорци православне вјере али да су о вјери слабо обавијештени и веома су празновјерни (Д. Вуксан, *Петар I Његош и његово доба*, Цетиње 1951, стр. 21).

⁴⁸ Приликом погибљи књаза Данила у Котору, средином 1860. године, митрополит црногорски Никанор одвратио је присутно свештенство од учешћа у испраћају књажевог тијела из Котора, говорећи: „Не међите ни ви петрахиљ нити му читајте. Мртвоме читали, не читали исто чини“ (В. Поповић, *Которска писма*, Београд 1964, 195).

⁴⁹ Петар I, *Посланице*, 131.

⁵⁰ Исто, 250.

⁵¹ До шездесетих година XIX вијека није било ниједног изученог љекара (*Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 23). У 1873. години читава земља имала је три љекара (Попис државног уређења Црне Горе из године 1873, Записи, мај 1939, 285).

Снагом свога огромног ауторитета владика Петар I борио се за искорјењивање празновјерица и врадбина међу Црногорцима.⁵² Колико је та борба и послије њега била напорна и дуго-рочна и колико су празновјерице биле укоријењене код народа свједочи података да је Сенат специјалном наредбом од августа 1873. године наложио капетанима да у својим капетанијама искоријене врачаре и вјештице.⁵³

За прилике свога доба Цетињска митрополија била је највећи посједник покретне и непокретне имовине. Црквена имања налазила су се у готово свим нахијама. У рукама Цетињског манастира су највећи риболови и велики број стоке.⁵⁴ Закупом турских имања у Спужу, Улцињу и пограничним крајевима Турске, затим у Приморју, црква је у XVIII вијеку остваривала приличне приходе.⁵⁵ Цетињски манастир примао је и руску помоћ, која од 1799. године, износи 1.000 дуката годишње. Своје потребе манастир је покривао и приходом од таксе на рибу и руј, као и од прилога.⁵⁶ Манастирска имовина, нарочито у земљи — онда основном средству за производњу — једнако се увећавала, тако да су крајем XIX и на почетку XX вијека црква и манастири посједовали велике површине обрадивог земљишта, ливаде, вигодине, држали су и велики број стоке.⁵⁷

Поријекло великог дијела црквене имовине је у насљеђу од феудалне Зете. Границе ове имовине ишле су „.. куд хрисовуља Иван-бегова пише. .“.⁵⁸ На њој су подржавани феудални односи, односно у позније доба трагови тих односа (манастирска имања обрађивана су уз рату и натуралну ренту).⁵⁹ Међутим, црква је путем трговине и зеленашења, користећи често нужду и „вељу муку“ црногорских житеља,⁶⁰ знатно увећала своју и-

⁵² У посланици Црмничанима од 9. августа 1830. године он пише: „није не нађох, нити ми ко каза да има вјештица и вједогоњах, нако међу слијепим и жалостним србским народом.. зашто више лажи вјерује, неголи јевангелије Христово и Христове науке и заповиједи..“ (Посланице, 250).

⁵³ ЗМН, арх. Ј. Диколића, ф. I, акта ЦС-а, №47.

⁵⁴ Г. Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1963, 274.

⁵⁵ Х. Хаџибеговић, *Турски документи у државном музеју у Цетињу*, Историјски записи 1—2/1955, 115.

⁵⁶ Д. Вуксан, *Црногорске финансије у XVIII и XIX вијеку*, Записи, Цетиње бр. 6/1936, 322.

⁵⁷ Према непотпуним подацима, укупна површина обрадиве земље у рукама манастира у ово вријеме износи око 4000 рала обрадиве земље, 2500 коса ливаде, 2000 мотике винограда. Само 9 манастира имало је 6.608 стабала разног воћа (Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори*, Титоград 1959, 231, 233).

⁵⁸ Д. Вуксан, н.д., Записи 1/1936, 13.

⁵⁹ *Црногорске исправе XVI—XIX вијека*, Цетиње 1964, бр. 13 и 59.

⁶⁰ Имовина је продавана у бесцјење, некад за жито и комад стоке (Црн. исправе. ., бр. 76, 79).

мовину. То врџеди нарочито за манастире на подручју старе Црне Горе који су били на прилазу турских и аустријских трговачких центара у Приморју, гдје је робно-новчани саобраћај био жив. У крилу цркве развили су се зајам, залога, вересија, закуп и друге установе⁶¹ које прате просту робну размјену.

У изворним исправама из XVII, XVIII и XIX вијека најлази се на податке о доста честим и знатним тестаменталним располагањима у корист цркве (иако ови тестаменти, нарочито они из ранијег доба, немају форму тестамена у савременом правно-техничком смислу, суштински они то јесу, јер изражавају задњу вољу тестатора). По основу тестамена црква је стицала имовину, па му је стога поклањала особиту пажњу. Као акт посљедње воље тестаменат је стекао своју правну физиономију под покровитељством цркве, која је све до краја црногорске државности настојала да монополише право на његово уређење. Потхрањујући култ оданости и поштовање воље предака од стране потомака, култ иначе својствен племенском човјеку, црква је од тестамена учинила акт светиње чије се одредбе имају без поговора извршити. Сакрална обиљежја тестамена излазе из чињенице да се тестаменат обично прави на самртној постељи,⁶² уз призивање Бога и „... Господа Исуса Христа“, пишу га попови који су често и свјedoци тестамена; обичај је да се тестатор прво причести и исповиједи, тестаменат на крају садржи пријетњу проклетством сваком еко би се такао у посљедњу вољу тестатора. Ријетки су тестаменти из старијег доба, гдје се понешто и цркви — „за душу“ — не остави.

Предмет завјештаја у корист цркве су првобитно „пустоши“ — имовина без насљедника.⁶³ Ко има мушког порода обично не прави тестаменат. Отац који има кћери слободнији је у располагању, али је обичај да се ни кћери у тестаменту не заобиђу^{63а}. Немање порода — „исколање“ — сматрано је божјом казном и откуп од ње тражио се у завјештајима цркви. Постотак самораника (људи и жена без порода, чијом се смрћу кућа гаси) морао је бити доста висок, с обзиром на губитак мушког становништва у ратовима против Турске. Црква је, иначе, истицала своје право на овакве заоставштине позивајући се на средњовјековно схватање да „пустош“ остаје манастиру.⁶⁴ Тек је средином XIX вијека, чланом 57 Даниловог законика, одређено да имовина без насљедника иде у народњу касу...“, тј. остаје држави.

⁶¹ Црногорске исправе... , бр. 54, 65, 69.

⁶² Док је неко доброга здравља ријетко ће сачинити тестаменат (ЛИИ, исписи из БАЦ, Наследство XVI, сдговор на питање 47, стр. 15).

⁶³ Записи, фебруар 1938, 98. 99.

^{63а} Чак и ако се ступа у калуђере и имовина прилаже манастиру, кћери ће се понешто од имовине оставити (*Калуђерење Пеја Никчева*, Записи, новембар, 1937, 286, 287).

⁶⁴ В. Вогишић, *Зборник правних обичаја у Лужних Словена*, Загреб 1874, 356.

За доба превласти задружне породице — куће — могућност тестаменталног располагања била је ограничена. Имовина није припадала појединцу, већ кући као неличном имаонику. Насљеђивања у савременом правно-техничком смислу није било. Смрћу појединог члана куће ништа се битно не мијења. Једино долази до сукцесије плодоуживалаца заједничког иметка. Стога се као најранији тестатори непокретном имовином у прилог цркве јављају саморанци — људи и жене без порода. Па и они ће обично стожер (кућу и окућје) оставити најближој родбини — ближичи, а баштину и покретне ствари ће завјештати манастиру.⁶⁵ Поједини саморанци остављали су читаву своју имовину манастиру уз услов да их манастир издржава до смрти и пристојно сахрани.⁶⁶ Задругари чине завјештаје покретном имовином или особином (својим личним иметком који задругару припадне насљеђем, поклоном, односно без рада, јер све што се радом стече то иде кући као колективу), ако је имају.

На „пустош“ полагала је право и ближика — најближи род самораника. Она је то своје право изводила из чињенице да је имовина која чини пустош у доба компактнијег племенског устројства била својина братственичког колектива, коме после смрти самораника треба и да се врати. Такве претензије рода, који се опирао своје распадању, сукобљавале су се са захтјевима цркве да „пустош“ иде њој. Отуда у изворној грађи довољно података о отимачинама манастирских имања и сукобима између цркве и братственика умрлог око његове заоставштине. Такво стање навело је владикау Петра I да у својем тестаменту остави аманет: „... да црквено добро и имуће, гдјегод је какво, не тиче нико никада...“⁶⁷ Клаузула у тестаменту: „И тко ће ови прилог цркви отнимит, да је проклет от господа Бога... и да га порази сила, честнаго и животворјашчаго крста“, која редовно прати завјештања цркви, само је предохрана од могућег посезања ближике за имовином која је предмет завјештаја.⁶⁸ До оваквих сукоба долазило је и стога што су свештена лица у својству исповједника, свједока и писара тестаментa, користећи болест тестатора, вршила морални притисак на њега да имовину или њен дио

⁶⁵ АИИ, исписи из БАЦ, ф. 238, XVI, 15 — јуридичке исправе, тестамент Докне Петрове од марта 1754. год.).

⁶⁶ Црногорске исправе... бр. 8, 19. У обавези манастира да издржава завјештаоца до његове смрти Н. Павковић види познату византијску установу аделафате која је важила и у средњовјековној Србији. Њен смисао је у томе што су имућнији људи уступали дио своје имовине манастиру уз услов да их манастир издржава (Н. Павковић, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*, Београд 1972, 182).

⁶⁷ Д. Д. Вуксан, *Петар I*, Цетиње 1951, 367.

⁶⁸ Црногорске исправе... бр. 17.

остави цркви или манастиру.⁶⁹ Ово тим прије што је и приликом купопродаје имовине, кад је купац црква, био обичај да се нешто цркви — „за душу“ — остави, и то без накнаде.⁷⁰

Непознат у аутархичној колективистичкој привреди, као антитеза ове привреде и инструменат приватно-својинских односа тестаменат је битно увећао имовину црногорске цркве, доприносио је њеном духовном повезивању са вјерницима и утицао на разбијање колективизма ширих племенско-братственичких група. Црква је била заинтересована за диобу задруга и превласт приватне својине, јер је само индивидуални власник слободан у тестаменталном располагању. У условима превласти задруга-кућа имовина је колективна и нема шта или има веома мало да се наслиједи. Имовина припада колективу и неутуђива је све до диобе. Попови имају интерес за диобу задруга, јер се њихови приходи рачунају по кућама, којих је мање у условима задруге, а бир који му припада од вјерника иде кућном колективу чији је члан, јер је кућа за њега радила док је чинодејствовао.⁷¹ Црква је тако поспјешивала процес диобе задруга као средишта и чувара традиционалног обичајног права, подстицала јачање наследно-правног субјективитета појединаца и настајање установа типичних за друштво приватне својине. Без обзира на субјективна опредјељења цркве, њен став је одговарао потребама промета и објективно је прогресивнији од става братственичко-средничких структура које су тежњом за очувањем неутуђивости имовине и колективизма рода ретроградно дјеловале.

Имовина Црногорске цркве служила је потребама одржавања цркава и манастира. Задуго су приходи од ове имовине, уз руску помоћ, били основни извор средстава за потребе ослободилачке борбе (Петар I назива сва државна новчана средства „црковним“ парамма).⁷² Данак — порез — установљен је тек Законом владике Петра од 1798. године. Његово прибирање све до половине XIX вијека било је нередовно. Послије финансијске реформе од 1868. године приходи манастира служили су и за потребе школа и просвјете.

⁶⁹ Дешавало се да поп и калуђер истјерају чељад од болесника и са њим сачине тестаменат којим би више оставио цркви него рођацима (АИИ, исписи из БАЦ, Наследство XVI, 27, одговор на питање 57). Сличне злоупотребе од стране свештенства у другој половини XIX вијека навеле су Митрополију црногорску да изда Наредбу о завјештајима и извршавању истих од 10. маја 1891. године, која констатује: „... да је било случајева да завјештај буде учињен не по вољи покојниковој него по наговору свештеника или других који би се при болеснику налазили“ (*Зборник судских закона, наредба и међун. уговора по судској струци II*, Цетиње 195—197).

⁷⁰ *Црногорске исправе...*, бр. 34.

⁷¹ АИИ, исписи из БАЦ, црковни одношаји, XVI, 35/42, стр. 14.

⁷² Д. Вуксан, *Црногорске финансије...*, Записи 6/1936, 321.

Погранични крајеви Турске и Приморје природно су гравитиранли Црној Гори. Бока је етнички наставак Црне Горе. На почетку XIX вијека двије трећине становника у Приморју било је православне вјере.⁷³ У Никшићу је 1810. године живјело 200 домова православне вјероисповијести. Раније их је било и до 2000, али су их Турци растјерали.⁷⁴ Трећину становника Подгорице чинили су у то доба хришћани. Висок постотак православног становништва био је и на подручју Зете и у околини Скадра. Ови крајеви чинили су са Црном Гором економску цјелину. Становништво Црне Горе било је природно упућено на подмирење својих потреба на сусједним турским и аустријским пазарима, који су са своје стране у погледу сировина и сточарских производа, нарочито у Приморју, зависили од свога црногорског залеђа. Преко приморских градова ишао је у средњем вијеку трговачки промет балканских земаља према Средоземљу. Са њима је најуже бла повезана и средњовјековна Србија, која је Црној Гори оставила двострану црквено-правну традицију: традицију православља и традицију католичке цркве. Утицај католичке цркве допирао је до манастира Враћине, сједишта старе зетске епархије, који је био истурена тачка православља према подручју католичког југозапада.⁷⁵ Римска курија је одвајкада изражавала претензије да путем приморских градова придобије Црну Гору и преко ње продре до Пећке патријаршије као средишта православне цркве у Србији.

Дјелујући на подручју тако изукрштаних интереса, Црногорска митрополија је вјешто користила свој вјерски утицај, традицију Црнојевића као сљедбеника немањихке црквено-правне традиције⁷⁶ и ослонац на православну Русију и њене претензије на Балкану, да би се код припадника православне вјероисповијести у сусједним крајевима легитимисала као привлачна тачка отпора турској најезди и брана против намјера римокатоличког запада.⁷⁷ Вршећи надзор над православним свештенством у сусједним крајевима и Приморју, које је било под млетачком, аустријском и француском влашћу, цетињски владике су користили вјерска питања за ефикасно мијешање у свјетовне посло-

⁷³ Vialla de Sommières, *Petar I*, Записи, мај 1935, 284.

⁷⁴ Д. Вуксан, *Црна Гора у 1809. и 1910. год.*, (Записи 6/1939, 321, 322).

⁷⁵ Гавро Шкриванић, *Властелинство св. Николе Враћинског*, Истор. записи, бр. 3—4/1959, 28.

⁷⁶ „... даде Господин Иван бег Чернојевић власт и началство митрополиту цркве цетињскије кир Висариону...“, речено је у прокламацији црногорских главара којом је потврђена власт владике Петра I (Записи, мај 1940, 259).

⁷⁷ Цетињски манастир са владикама је центар „...откле излази закон и вјера“, каже се у писму Грбаљског збора главарима цетињским од 6. IX 1773. год. (Правни зборник, Подгорица 3—4/VI, 51).

ве.⁷⁸ Свештенство из ових крајева рукополагано је на Цетињу.⁷⁹ Из турских градова долазили су млади људи да се запопе код православног владике у Црној Гори.⁸⁰ То је изазивало протесте сусједних — фанариотских епархија, нарочито херцеговачког митрополита-Грка, којима су на тај начин ускраћивани приходи од запопљавања и подриван духовни и политички уртицај.

Православно свештенство у турским крајевима имало је важну улогу око уређења приватно-правних односа својих вјерника. Руковођена толеранцијом из политичких разлога, турска власт је напустила јурисдикцију „...у споровима породичних и насљедних одношаја хришћана признавши искључиво надлежном за то црквону, то јест народну власт самих хришћана“.⁸¹ Приватно-правни односи су ризница старих обичаја и због свога конзерватизма особито су осјетљиви и важни за чување националног духа и живе народне правне свијести. Приликом регулисања својих односа црногорско становништво у пограничним крајевима Турске упорно се држало ових обичаја чији је аутентични тумач било свештенство. Чак се и муслимански живаљ у овим крајевима, иначе већином словенског поријекла, ослањао на обичаје из доба прије свога преласка у ислам, и у својој традицији задржао је многе установе из своје прошлости.⁸² Стога је утицај ислама на право и обичаје у областима које су се граничиле са Црном Гором имао ограничено дејство.

Трговачки и црквени центри у Приморју били су за доба немањих Србије поприште борбе и међусобног утицаја католичке и православне цркве. Посебна брига српских владара за ове градове изражена је кроз давање муниципалних аутономија са посебним статутима — кодексима средњовјековног права. Жива традиција тога права у Боки евидентна је. Статути Котора и Будве носе печат Душановог законодавства. Задуго послје пропасти српске државе народни судови у Грбљу и Паштровићима судили су по Душановом закону.⁸³ Има трагова да је овај Законик био на снази у Перасту и у првој четврти XVII вијека.⁸⁴

⁷⁸ Вршећи црквену власт, Петар I проклео је и одлучио из цркве Мијата Владанића из Луштице (Бока), јер се оженио женом иза жива мужа. Главарима је уједно запријетио да, под пријетњом искључења из цркве, Владанића не примају на збор, нити га бирају за главара (Г. Стансјевић, н.д. 272).

⁷⁹ У писму владици Раду од 1838. године, Мехмед ага Међикукић, капетан и забит спушки, жали се да је „...хришћанима Спушкијема умро поп... и остали без попа ка стока без пастира“. Моли владикау да му запопи и пошаље неког Тока „...што је код тебе стаја“ (Записи, новембар 1935, 293).

⁸⁰ Д. Вуксан, *Петар I*, Цетиње 1951, 63.

⁸¹ В. Богишић, *Правни чланци и расправе I*, Београд 1927, 199.

⁸² А. Наметак, *Неки правни обичаји и локалне традиције муслимана у Подгорици*, ГЕМ, Цетиње II/1962, 190.

⁸³ И. Синдик, *Душаново законодавство у Грбљу и Паштровићима*, Гласник САНУ, св. III, Београд 1949, 350.

⁸⁴ П. Шеровић, *Суђење по Душановом закону у XVIII вијеку у Перасту*, Историјски записи 4—6/1949, 216.

Чињеницу да Паштровићи нијесу имали посебан статут проф. Соловјев објашњава тиме да они нијесу ни имали потребе за њим, јер су од давнина у својој традицији задржали Душанов законик који су преписивали, скраћивали и прилагођавали га својим потребама.⁸⁵

Будући духовно надређена приморским крајевима, Цетињска митрополија је користила ово наслеђе у политичке сврхе, потхрањивала чување старих народних установа и дух отпора католичком западу. С друге стране, будући и сама носилац робно-новчаних односа који су растакали „племенско“ друштво, Црногорска црква је објективно доприносила процесу нестајања ових установа и стварања услова за продор прогресивнијих институција развијеног запада, и то како у Приморју, тако и у самој Црној Гори. Посебна пажња коју су цетињски митрополити поклањали Приморју тумачи се тиме да су имали и непосредног интереса да то чине. Путем трговине, закупа и завјештаја они су за цркву остворивали знатне приходе. Међу најранијим приложницима имовине Цетињском манастиру су вјерници из Боке, гдје је робно-новчана привреда, далеко прије него у Црној Гори, разбила задружни колективизам и индивидуалисала приватну својину, и гдје је стога обим добара која могу бити предмет тестаменталног располагања много већи.

Увиђајући политичку страну утицаја Цетињске митрополије у својим пограничним крајевима, турске и аустријске власти чиниле су све да такав утицај онемогуће. Турци су вршили погроме и расељавања црногорског становништва, ударајући прво на цркве као знамења отпора и упоришта утицаја црногорских владика.⁸⁶ Аустријске власти сметале су цетињским владикама да, без посебних дозвола из Беча, врше каноничке визитације у Боки.⁸⁷ Разним интригама оне су подстицале Бокелје на отцјепљење од духовне власти Цетиња.⁸⁸ Плашећи се политичког утицаја Цетињске митрополије, француске власти су 1809. године основале посебни епископат за Далмацију, у који су укључиле Боку и тако је у духовном погледу еманциповале од Црне Горе. Но и поред таквих мјера утицај цетињских владика на ста-

⁸⁵ Два таква преписа сачувана су, један у Загребу а други у Богишићевој библиотеци у Цавтату (А. Соловјев, *Паштровске исправе XVI—XVII вијека* — цит. по П. Шеровићу, н.д., стр. 216).

⁸⁶ Почетком XIX вијека војвода Миња у писму владици Петру I жали се на никшићке Турке; каже да је са народом избјегао из Никшића, па додаје: „И све ово ћасмо трпјети, али не могосмо што нам цркве разурише и нас и нашу дјецу мучише, жене наше иза живијех мужева узимаше и вјеру нашу и закон псоваше...“ (Д. Вуксан, *Црна Гора у 1809. и 1810. години*, Записи 1/1939, 322).

⁸⁷ В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII вијеку*, Београд 1912, 170.

⁸⁸ Д. Вуксан, *Петар I, Цетиње 1951*, 77.

новништво у пограничним крајевима Турске и Аустрије остао је и даље веома значајан.⁸⁹

*

Послије учвршћивања државне организације и преласка на свјетовни облик владавине средином XIX вијека одлучно се пришло организационом сређивању стања у Црногорској цркви. Одлуком Сената од 21. марта 1852. године извршено је издвајање свјетовне од духовне власти и власт митрополита је ограничена на црквене послове. Митрополита бира државна власт ограничена у личности књаза.⁹⁰ Предузете су мјере да се учврсти дисциплина међу свештенством. Оно је обавезано да ће „...правила свете цркве тачно извршавати“ (чл. 66 Даниловог законика). Ко то не чини биће лишен свештеничког чина. Под пријетњом смртне казне, зајемчена је неприкосновеност црквене имовине: „који би се лупеж уватио да цркву краде тај ће бити на смрт осуђен“ (члан 81 Законика). Високе новчане казне предвиђене су за починитеље смутње и свађе пред црквом (члан 86 Законика). У 1864. години наређено је свештеницима да апусте браде. Уређене су парохије са протопопијатима који су се територијално поклапали са нахијом. Уведене су матичне књиге рођених, вјенчаних и умрлих. Разграничење између државних и црквених имања извршено је у 1868. години. Митрополиту и манастирском братству установљене су плате, па је вишак манастирских прихода (након подмирења плата) ишао за потребе просвјете (за три године 9 црногорских манастира приходовало је држави преко 56 хиљада форинти). У 1869. години отворена је богословија која је школовала свештенике и учитеље и дала прву интелигенцију, У децембру 1878. године установљена је Рашка епархија (са сједиштем у Острогу) чија је јурисдикција обухватала брдска племена, ослобођене крајеве око Никшића и Пиву (Пећка епархија обновљена је после је балканског рата 1912—1913. године и присаједињена Црној Гори Санџака, Метохије, Рожаја, Плава и Гусиња).⁹¹ У 1893. години поповима је наложено да народно одијело замијене мантијом. До 1900. године парохијално свештенство је плаћано у натури — биром (од појединог домаћинства попови су добијали по 18 kg жита годишње и неку новчану накнаду за вршење појединих вјерских обреда). Бир је у

⁸⁹ Црногорски свештеници вршили су и даље обреде у граничним крајевима Аустрије и Турске, што је доводило до сукоба са тамошњим властима, па су цетињски митрополити морали, ради пограничног мира, да интервенишу код свештенства. У писму которском поглавару Ивачићу од 3. II 1843. године, Његош јавља: „Видећи из Вашег многопочитајема писма од 4 дек. прошле године да је поп Јоко с Његуша неке обреде свршивао у Приморју, зато ћу му и наложити епитимију, којом ће се усодјетовати те унапријед неће смјети таково што у аустријску земљу чинити“ (П. П. Његош, *Писма III*, „Просвета“, Београд 1955, 12).

⁹⁰ Р. Веселиновић, н.д., 161.

⁹¹ Исто, 165, 166, 194.

1900. години замијењен редовном платом, коју су свештеници примали од државе.⁹² Уставом православних консисторија у Књажевини Црној Гори који је санкционисан Законом о консисторији од 1. јануара 1904. године конституисани су духовни судови, дотадашња инокосна власт митрополита допуњена је епископским савјетом и колегијалним органима, уређење брака (са изузетком грађанско-правних последица развода брака, чије је регулисање остављено редовним судовима) препуштено је искључиво компетенцији цркве. Основ Устава је крмчија — званични зборник канонског права православне цркве. Устав је легислативно довршио процес устројства Црногорске цркве у другој половини XIX вијека и црквену организацију формално подигао на ниво државних потреба.

Одлучујућу ријеч у сређивању стања у цркви имала је свјетовна — државна власт, посебно књаз. Наступајући веома радикално, та власт још није била строго издиференцирана од духовне власти и користила се прерогативама црквене власти. Свештенство је вршило и цивилне послове, а књаза је сматрало и духовним поглаваром. Од 1852. до прољећа 1858. године Црна Гора није имала црквеног поглавара. Књаз Данило је рјешавао и црквене послове (одредио је обавезни пост, поповима утврдио накнаду — бир по „тарифи св. Петра“, наредио им да редовно врше богослужење, брину се за оправку манастира и школовање попова),⁹³ Због неколико држања у случају полибије књаза Данила књаз Никола је једноставно отпустио и разријешао дужности цетињског митрополита Никанора Ивановића.⁹⁴ Црквена добра стављена су под контролу државе. Непокретна имовина православних цркава и манастира не може се продавати или уступити без одобрења државне власти (чл. 719 Општег имовинског законика). Сљедујући владичанску традицију своје лозе, династија Петровића није жељела да се напречац лиши и духовне власти, а још мање да у личности митрополита — црквеног поглавара стекне такмаца у свеукупној власти.

Законик књаза Данила, тај у примитивним оквирима дати кодекс приватне својине, санкционисао је канонско право

⁹² *Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње 1910, 95, 101.*

⁹³ Р. Веселиновић, н.д., 162. Књаз је могао „запопити и распопити, привјенчати и развјенчати, аванзовати и деградирати па и самога Митрополита без ичијега питања уклонити“ (П. Ђупић, *Српска православна црква у Црној Гори*, 513, наведено по: Н. Ражнатовић, н.д., 599).

⁹⁴ „Част ми је, монсињору, да Вас извијестим да нијесте више владика на Цетињу. Ваше одсуство на погребу покојнога Књаза Вашега добротвора, узрок је Вашега отпуштања“, каже се у писму књаза Николе митрополиту Никанору (В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Београд 1924, 160; в. Н. Ражнатовић, н.д., 588).

православне цркве као важеће право у вјерским питањима.⁹⁵ Учење црве о неприкосновености личности књаза-владаоца, о томе да је држава установа божанског поријекла, да је власт од бога и да је свако без разлике дужан „... да се поковава државној власти, која је над њим постављена, па ма какав био облик и устројство те власти“;⁹⁶ одговарало је потребама државотворних снага. Данилов законик је изразио одлучујући пораз колективизма и превагу приватно-својинских односа у друштвено-економском животу Црне Горе средином XIX вијека. Таквом друштву одговара лична превласт мушкарца над женом и потчињеност жене мужу. За разлику од задруге-колектива, гдје је брачност или небрачност дјетета од мањег значења, мужу-приватном власнику потребни су наследици са неспорним очинством, Данилов законик је на груб, неприкривен начин узаконио и консеквентно провео начело превласти мушкарца над женом и обавезу безусловне вјерности жене мужу. Муж је овлашћен да жену затечену на дјелу прељубе заједно са прељубником убије (чл. 72 Законика). Жена која би своје мужу о глави радила или га покушала лишити живота има се осудити на смрт (чл. 73). Догма канонског права о идентитету личности мужа и жене, о томе да је муж глава жени као што је Христос глава цркви, да је воља жене садржана у вољи мужа и да је од бога заповијед да муж као глава породице заповиједа и господари у кући — преточена је досљедно у прописе Даниловог законика.⁹⁷ Учење Старог завјета (хришћанство је донијело презир према жени) да је жена ствар, предмет својине мужа, изједначена са послугом и домаћим животињама, да је нечиста, узрок гријеха и порока,⁹⁸ идејно прожима одредбе овога законика.⁹⁹ Тако је по чл. 77 Законика батинање као обешчашћавајућа ка„на предвиђена за лупеже и жене. Смртна казна над женом не може се извршити стријељањем, „... јер је пушка и стријељање само за онога који пушку носи и пушком се брани“ (чл. 73). Хришћанство је за множење човјечанства, оно осуђује стерилизацију и побачај“;¹⁰⁰ што је одговарало конкретним потребама ратнички оријентисаног црногорског друштва које потребује много радника и ратника. Стога Данилов законик предвиђа смртну казну за дјевој-

⁹⁵ „Распуст мужа са женом, који је био до сад у нашој земљи уобичајен, нема по данас више никакова, осим онога којег по нужди у недостатцима или погрешкама мужа или жене наша православна источна црква допушта“ (чл. 67 Закона).

⁹⁶ Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 1890, 620, 621.

⁹⁷ Н. Ружичић, *Номоканон о браку*, Београд 1880, 217.

⁹⁸ А. Бебел, *Жена и социјализам*, Београд 1956, 59, 60.

⁹⁹ Порођај је вршен у најпримитивнијим условима, у мјестима недоступним мушкарцу, обично у сточној изби, чак и на њиви. Жена се при порођају укривала од мушкараца. Кад му роди жена, Црногорац ће са извињењем рећи: „да опростиш родила ми жена“.

¹⁰⁰ *Религиозни, филозофски и црквено-правни погледи Ж. Перића*, Бранич, Београд, септембар 1939, 512.

ку и удовицу која би „...за покрити своју срамоту“ извршила побачај и удавила дијете (члан 74). Тјелесне казне за жену које су предвиђене у члану 77 Законика препоручиване су и од стране црквених поглавара.¹⁰¹ Коначно, издаја земље и завјера против државне власти најтежи су злочин по Даниловом законнику (члан 16), а по канонима православне цркве то чини довољан и ваљан бракоразводни узрок.¹⁰² Прожимање и компенетрација канона православне цркве и одредаба Даниловог законника очигледни су.

Крути став Даниловог законика и догматике православне цркве сукобљавали су се са ванредно живом родовско-племенском традицијом, која се опирала позитивизацији овога законика. У судској грађи из друге половине XIX вијека доста је података о превазилажењу појединих прописа Законика од стране норми обичајног права. Морално-етичке установе из доба „племена“ оставиле су иза себе схватање о неповредивости женине личности¹⁰³ и особито поштовање према жени-мајци. Узимало се за срамоту убити жену, чак и ону која је због злочина осуђена на смрт; поготову је грешно убити дјевојку.¹⁰⁴ Када се радило о примјени канонских и законских прописа који се тичу жене судска пракса подлијегала је обичајима и ублажавала је оштрину ових прописа. Премда је тврдња П. Миљанића да у доба књаза Данила и књаза Николе ни једна жена није осуђена на смрт¹⁰⁵ преувеличана, ипак је по подацима изворне грађе могуће закључити да је ова казна веома ријетко изрицана, а још рјеђе извршавана. Данилов законик је у чл. 67 прокламовао неразрешивост брачне везе, сем по нужди, због узрока које православна источна црква допушта. Стерилност — *impotentia concipiendi* — по Даниловом законнику и канонским прописима није узрок за распуст брака.¹⁰⁶ Под притиском наслијеђеног „племенског“ начина мишљења да брак без порода нема сврхе и да је стерилност божја казна,¹⁰⁷ судови су изрицали одлуке о разводу неплодних бракова, каткад толерисали и двоженство.

¹⁰¹ У писму ретору Марку да Рива у Котору од 14. јуна 1766. године, владика Сава пише да је „...сваки чојак дужан своју жену бит и карат... ја мислим да је сваки господар от своје жене“ (Ј. Миловић, *Зборник докумената...*, Цетиње 1956, 305, 306).

¹⁰² Н. Милаш, *Православно црквено право*, Задар 18980, 597.

¹⁰³ Каже се да неку жену која је у доба владике Рада, четрдесетих година XIX вијека, била осуђена на смрт нико није хтио убити. За узврат што је пристао да ову жену убије каменовањем, неки Драго Николин ослобођен је тамнице. Након тога од срамоте није могао у народ изаћи. Речено је: „Јунаштво учинио жену убио“ (П. Миљанић, *Црте из судске медицине у Црној Гори*, Бранич, Београд, комплет 1890, год. 3, стр. 238 и 239).

¹⁰⁴ Постоји предање да се неком потурчењаку Живку Караману искриво нож кад је заклао дјевојку Бура Пешикана (Записи, јули-децембар 1928, 97).

¹⁰⁵ П. Миљанић, н.д., 238.

¹⁰⁶ Н. Милаш, н.д., 594—599.

¹⁰⁷ П. Ровински, *Черногорија*, том II, част 1, С. Петербург, 273, 275.

Све до Устава православних консисторија у Књажевини Црној Гори црква овдје није имала своје прописе формално до-нијете од надлежних црквених власти. Она се управљала по општим изворима права.¹⁰⁸ Као општи извор права Крчмија („кермчи наше“)¹⁰⁹ се, нарочито у првој половини XIX вијека, веома ријетко помиње у поступцима из чисто црквене надлежности. Црква се у стварима из своје надлежности служила обичајним правом. На примјену Крчмије највише се чешће у другој половини XIX вијека, када је митрополит давао савет и мишљење у брачним споровима, а некад и коначно одлучивао, док је исљедну власт имао Сенат и, касније, Велики суд.¹¹⁰

Послије територијалног проширења Црне Горе, након Берлинског конгреса, када је земља избила на море и присајединила приморске и „турске“ градове (Бар, Подгорицу, Никшић) на њеном државном простору нашли су се бројни припадници католичке и муслиманске вјероисповијести¹¹¹ које су подстицале вјерску искључивост, међусобно и у односу на православну цркву.¹¹² Налазећи се пред проблемом уређења односа између ових вјероисповијести, црногорска влада је 1886. године закључила Конкордат са Светом Столицом, којим је за припаднике католичке вјероисповијести утврђена јурисдикција и право католичке цркве.¹¹³ Сређивање брачних и породичних односа муслимана препуштено је њиховим професионалним судовима.¹¹⁴

Но, и поред мјера предузетих у правцу организационог устројства и њене формалне консолидације, за све вријеме државно-правне егзистенције Црне Горе црква није стигла да изађе из „примитивних“ оквира и да се издиференцира до краја у посебну организацију, релативно независну од државних органа и њихове строге надређености. Видљива је компенетрација и по-

¹⁰⁸ Према 102. канону Трулског сабора и општем црквеном праву, црквене власти се, у недостатку црквених канона, служе обичајним правом (Н. Милаш, *Nullum crimen, nulla poena sine lege* у црквеном казненом праву, Архив за правне науке 1/1913, 10). „Ми треба да избјегавамо то што закон забрањује... треба узети у расуђење не само што је допуштено већ и што је прилично...“, речено је у Властаровој Синтагми (Н. Ружичић, *Номоканон о браку*, Београд 1880, 127).

¹⁰⁹ Државни музеј Цетиње, *Петар I*, 1809, бр. 51/1809.

¹¹⁰ АИИ, исписи из БАЦ, ф. 236 (црквени одношаји XVI, 15, 42).

¹¹¹ По подацима П. Ровинског, Црна Гора је у 1868. години имала 5544 католика, 12.492 припадника муслиманске вјероисповијести и 173.420 православна житеља (Записи, јули 1940, 14).

¹¹² Црногорац се неће оженити макар и са покрштеном Туркињом (С. Робер, *Црногорци*, Гласник Етн. музеја Цетиње II/1962, 1)1, нити ће Црногорка поћи за Турчина. Изузетно код Куча, на граници Турске, био је доста жив процес орођавања путем женидбе и удаје са сусједним Арбанасима католичке и муслиманске вјероисповијести. Брак између хришћанина и нехришћанина недопустив је по Уставу православних консисторија у Књажевини Црној Гори (чл. 215, тач. 2 Устава).

¹¹³ Архив, 1/1907, 1.

¹¹⁴ *Педесет година на престолу Црне Горе*, Цетиње 1910, 110.

везаност државних органа и органа цркве. Свештенство је вршило и свјетовне послове. Под притиском конзервативног наслјеђа обичајног права и живе традиције из доба „племена“, догмати канонског права православне цркве споро су се коријенили у свијести Црногораца, који су према њима углавном остали равнодушни. Црква у Црној Гори била је тек на путу формирања до нивоа потреба развијеног грађанског друштва.

Petar Stojanović

CERTAINS PROBLÈMES DE LA POSITION ET DU RÔLE DE L'ÉGLISE AU MONTÉNÉGR

Résumé

A la base de la société monténégrine, pauvre et non différenciée, s'exposaient des institutions qui n'avaient pas »une maturité nécessaire«. Lieux entre eux et conditionnés par des autres facteurs, le droit, la religion et le moral se pénétraient simultanément. La religion avait des formes rudes et primitives. Bien que les liaisons de lignée et moeurs étaient plus fortes et avaient leur appui dans la conscience sociale que dans la confession, à la quelle les membres des tribus appartenaient, cette forme de la religion était accomplie par le contenu »tribal«. D'autre part, les institutions sociales (juridiques, religieuses, morales) étaient enveloppées dans des robes religieuses.

Au temps précédé à la formation de l'État (jusqu'à première moitié de XIXe siècle) l'église était la force cohérente de base qui reunissait les tribus et reprimaient leur séparatisme et caprices (les sanctions religieuses dans la société tribale maintenaient un certain ordre). L'église avait la base morale, politique et économique de devenir porteuse des tendances étatiques et juridiques et l'organisatrice de la lutte libératrice contre les Turcs. Ses intérêts concordaient avec ceux de forces qui formaient s'État, objectivement limitées, pour pouvoir se présenter comme radicales. Les premiers organes du pouvoir public se développaient sous l'influence de l'Archidiocèse de Cetinje et ils cherchaient les premiers socres dans le droit divin.

La juridiction spirituelle de l'Archidiocèse monténégrine franchissait les frontières du Monténégro. Les territoires frontalières au Littoral, en Turquie, puis le tribus de Berda et Herzégovine, gravitaient au Monténégro en renaissant le pouvoir religieux, et après la formation de l'État, le pouvoir temporel de l'évêque de Cetinje. Ce fait avait une grande importance pour le développement de la connaissance nationale de ces territoires, pour leur incorporation au Monténégro et pour un rapport actif dans le combat libérateur contre les Turcs.